

ДЕРЖАВНА ВЛАДА І КООПЕРАЦІЯ. 1861 – 1917 (до постановки проблеми)

У статті розглядаються основні етапи ставлення держави до кооперації протягом 1861–1917 рр. У передмові підкреслюється актуальність та історичне значення кооперації для українського народу.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, державна влада.

Сучасний етап розвитку ринкової економіки України, як ніколи, відчуває вплив світових тенденцій соціально-економічного сектора, в тому числі і необхідність використання кооперативних методів ведення господарства. Останнім часом у нашій державі відбувається трансформація сфери кооперативних кредитних спілок, системи споживчої кооперації, що зумовлена зростанням численних колективно-побутових утворень. Кооперативи в Україні набули неабиякої популярності та розвитку в усіх сферах людської діяльності і розглядаються як перспективні бізнес-моделі глобального суспільства.

Загальновідомо, що можливості розвитку кооперації, її місце і роль в економічному та соціальному житті суспільства в першу чергу визначаються характером державної політики кооперативного законодавства. Реформування української споживчої кооперації у 90-і рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. викликане переходом до ринкової економіки та економічною й політичною кризами в країні. Реформи спрямовані на забезпечення існування й розвитку споживчої кооперації в умовах значної втрати обігових коштів і відсутності справжньої конкуренції [1, с. 19].

Нова політична ситуація в Україні характеризується плюралізмом думок, вибухом демократії та розрізненістю дій прогресивних політичних сил. Незважаючи на те, що кооперація традиційно вважається політично нейтральною сферою діяльності, політичний фактор завжди негативно впливав на кооперативний рух. Для цього є об'єктивні умови: по-перше, розвинуте суспільство саме собою створює нові сприятливі умови для розширення кооперативної діяльності. По-друге, зростає роль кооперації як інституту громадянського суспільства [2, с. 36–37].

Так, чинне законодавство України часом не сприяє дотриманню кооперативних принципів, зокрема, не передбачає існування основоположного механізму роботи споживчих товариств в умовах вільного ринку. Економічні реалії сьогодення – низький рівень життя населення, спекуляції, фальсифікації товарів, відсутність доступу дрібних товаровиробників до ринку, говорять про неспроможність функціонуючої нині кооперативної системи розв'язувати ті народногосподарські проблеми, які вона покликана вирішувати [12, с. 5].

Така економічна ситуація потребує негайного вирішення: поширення і популяризації у суспільстві принципів та завдань кооперації, з одного боку, та підтримки держави кооперації на всіх рівнях – з іншого. Зорієнтована безпосередньо на внутрішній ринок, на щоденний попит і буденні потреби народних мас, кооперація, взаємодіючи з державною владою, здатна подолати соціально-економічні проблеми в країні. Спираючись на державну підтримку, вона має стати потужним інструментом подолання кризових явищ, розгортання виробничої, торговельної та культурно-масової діяльності серед широких верств населення [9, с. 60]. Усе це стає можливим за

© Ланько Оксана Вікторівна – здобувач кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

умови дослідження історії розвитку кооперації та її взаємодії з державною владою.

З огляду на значний рівень проблемності відносин сучасного кооперативного життя і державної влади набувають актуальності узагальнення та врахування досвіду взаємодії кооперації та держави на окремих етапах історичного розвитку впродовж 1861–1917 рр. Крім того, схематично або фрагментарно відображена взаємодія влади та кооперації у пореформений період на сторінках наукової літератури потребує подальших уточнень і доповнень.

Проблема ставлення держави до кооперації та кооперативного руху турбувала не одне покоління кооператорів як теоретиків, так і практиків. Проте в дореволюційній та радянській історіографії кооперативного руху ця проблема залишалася фактично не дослідженою. Причиною цього був насамперед характер державної кооперативної політики царського уряду, що спрямовувався на суцільний контроль, опіку та обмеження діяльності товариств та радянської політики одержавлення кооперації [5, с. 101].

Зважаючи на значні хронологічні межі – від першої половини 60-х рр., коли почали з'являтися перші кооперативні товариства, до жовтня 1917 р., або початку руйнації радянської системою існуючих усталених кооперативних структур, – доцільно розглядати проблему відносин кооперації і державної влади крізь призму послідовних етапів. На нашу думку, за хронологічним принципом слід виділити чотири етапи.

Перший етап відповідає зародженню та поширенню кооперативних утворень на теренах Російської імперії, до складу якої входили українські землі. Цей період охоплює початок 60-х рр. – першу половину 70-х рр. XIX ст. і характеризується діяльністю кооперативних товариств, що носили корпоративний характер і не виходили за межі суто внутрішніх матеріально організаційних питань, бо кооперативний рух очолювався, як правило, ліберальними, але цілком благонадійними поміщиками-земцями [5, с. 101].

Процес поширення кооперативних ідей в Україні проходив кількома шляхами, на кількох рівнях, відмінними методами роз'яснення їх різним верствам населення. На науковому та науково-популярному рівні у середовищі вищого чиновництва та університетських вчених це був, в основному, метод самостійного ознайомлення з оригінальною та перекладеною російською мовою спадщиною соціалістів-утопістів і їх послідовників [7, с. 50].

На прагматичному рівні в регіонах, у колах губернських і повітових чиновників, місцевої інтелігенції, дворян, підприємців, купців використовувався метод довільного роз'яснення або ділового інструктування їх губернською адміністрацією.

На спрощеному побутовому рівні – в середовищі міщан, дрібних підприємців, торговців, ремісників, селян – ця інформація надходила із розмов з поміщиками, місцевими чиновниками, земськими службовцями, інтелігентами, а також священнослужителями.

Царський уряд пильно стежив за цим процесом і прагнув впливати на нього, заохочуючи до критичного аналізу кооперативізму як утопічної і небезпечної соціалістичної ідеї. Але таке спрямування виявилось не тільки непереконливим, а у більшості випадків, навпаки, спонукало вчених до перевірки «утопічних ідей» на практиці [3, с. 3]. У 60-х і на початку 70-х рр. XIX ст. кооперативний рух мав своїх прихильників і всі умови для активного розвитку, переживаючи, як писав відомий дослідник кооперації М. Хейсін, «барський період» [7, с. 50].

Дослідники проблеми ставлення влади до кооперації вважають, що, незважаючи на всі перепони царизму, кооперативна думка поширювалася спочатку серед представників влади та інтелігенції на науковому і прагматичному рівнях. Якщо інтелігенція вбачала в кооперативному русі шлях до соціально-економічних реформ, а то й просто моду, то представники різних структур влади – переважно засіб боротьби проти прогресивних соціальних ідей, що загрожували пануючій системі [10, с. 25].

У зазначений період у діючих законах Російської імперії не було чіткого визначення «кооперативу чи кооперативного товариства». Це призводило до широкого тлумачення поняття «кооперація», яке включало «кредитні і позиковоощадні, спо-

живчі товариства, товариства по виробництву, спільній закупівлі, збуту, збереженню і переробці продуктів, страхові, земельні, будівельні, трудові і баржені артлі та подібні їм організації» [10, с. 26].

Як відомо, за 1866–1870 рр. у дев'яти українських губерніях виникло 32 споживчих кооперативи [13, с. 61]. Це свідчить про відносно високий рівень розвитку споживчої кооперації на українських землях. Центральна влада не стримувала процесу утворення нових кооперативів. У 1871 р. був створений особливий комітет ощадно-позикових і промислових товариств при Московському товаристві сільського господарства, а згодом – його Петербурзьке відділення. Вони виконували всю практичну роботу по популяризації кооперативних ідей та сприяли розвитку кооперації. Уряд широко фінансував кооперацію, разом з тим тримаючи її під постійною опікою та конт-ролем [8, с. 198].

У підпорядкуванні окремого державного відомства перебував кожен вид кооперації, наприклад, споживча кооперація була віднесена до благодійних товариств і перебувала у віданні Міністерства внутрішніх справ по відділу народного здоров'я і громадського притулку, кредитна – до Міністерства землевпорядкування і землеробства. У зв'язку з відсутністю загального кооперативного законодавства діяльність різних видів кооперації регламентувалася урядовими і відомчими актами [5, с. 101].

Другий етап, що розпочався в другій половині 70-х і тривав до початку 90-х рр. XIX ст., ознаменувався зміною ліберально-реформаційного настрою царського уряду на жорстку, реакційну політику по відношенню до прогресивних організацій вільної думки. Імперська влада бере під підозру кооперативний рух як небезпечний для існуючого ладу. В країні було введено систему «височайшого дозволу» при заснуванні кооперативів, досягти чого було важко, іноді доводилося чекати роками [10, с. 26].

Перші успіхи кооперації на початку 70-х рр. XIX ст. змінилися на невдачі. Більшість товариств, відкритих у 60-і рр., припинили діяльність. Закривалися вони через байдужість населення до кооперативної справи. Реакційна політика російського уряду в середині 70-х років, переслідування місцевої ініціативи в освітньому та економічному житті негативно вплинули на діяльність перших українських кооператорів. Протягом 20 років темпи кооперативного руху були надто низькими. З 1870-го по 1894 р. виникло тільки 31 споживче товариство [12, с. 95].

У цілому, впродовж другого етапу кооперативний рух мав паліативний характер, соціально-економічне становище населення через незначне поширення та законодавчу невизначеність правового статусу кооперативів практично не покращувалося [11, с. 26].

Змінилося відношення до кооперативних об'єднань і місцевої влади, яка пильно стежила за кооперативними товариствами, забороняла їх існування, при першій підозрі в нелояльності закривала, вживала інших заходів, щоб загальмувати розвиток кооперації. Колишні прихильники кооперативного руху в урядових колах і земствах почали приховувати свої симпатії до нього. Як свідчать матеріали, з початку 80-х рр. характерне не тільки втручання державної влади в справи кооперативного руху, а й порушення економічних основ, принципів кооперації. Практично з цього періоду кооперація потрапила під контроль державних органів влади, перебувала під впливом підприємців і залежала від капіталу та адміністрації, не маючи нічого спільного з соціалістичними ідеями, ідеалом яких були комуні Р. Оуена і фаланстери Ш. Фур'є. Контроль органів державної влади поширювався не тільки на відкриття кооперативних установ, а й на фінансові операції товариства, їх основний і оборотний капітал [7, с. 51].

З 90-х рр. XIX ст. розпочався третій період розвитку кооперативного руху на українських землях, який тривав до 1915 р. – період всеросійських кооперативних з'їздів. Він характеризувався значним збільшенням кооперативних товариств у регіоні, процес їх відкриття став інтенсивнішим. Цьому сприяли соціально-економічні умови розвитку країни у кінці XIX – на початку XX ст. Саме у цей час відбувалися швидкий розвиток промисловості на землях України, формування робітничого класу, збільшення кількості населення міст. Проблему забезпечення населення промислових

поселень продуктами та товарами першої необхідності адміністрація підприємств намагалася вирішити шляхом відкриття споживчих кооперативів.

Саме життя, високі темпи господарського розвитку, соціальних перетворень в Україні 90-х рр., як і в інших країнах світу, спонукали царських чиновників до пошуку засобів, що поліпшували б побут та умови простих людей. Починається впровадження кооперативних ідей на побутовому рівні: поширюються перші сільські громадські крамниці, створюються бібліотеки і читальні для кооперативної літератури [3, с. 5].

Не останнє місце у процесі збільшення кількості товариств відіграли голодні 1891-ий, 1897-ий роки, економічна криза 1900 – 1903 рр., ріст цін. За таких умов населення, здебільшого селяни, змушене було звертатися до послуг кредитної кооперації. В кооперативному будівництві виникли організації другого ступеня, утворилися кооперативні центри, почали скликатися кооперативні з'їзди [8].

На першому Всеросійському з'їзді споживчих товариств у Нижньому Новгороді обговорювався правовий стан кооперації. З'їзд проходив з 4 по 6 серпня 1896 р., на ньому були присутні 34 представники від 28 споживчих установ з різних кінців країни і 6 представників інших закладів. На з'їзді було обрано постійну комісію у справах споживчих товариств, яка склала і подала на затвердження Міністерству внутрішніх справ зразковий статут та проект кооперативного закону [5, с. 102].

У 1897 р. уряд затвердив Нормальний, або Зразковий статут для споживчих товариств, у 1898 р. – для сільськогосподарських кооперативів, а в 1895 р. було прийнято «Положення про заклади дрібного кредиту». Ці законодавчі акти визначали процес відкриття товариств, їхню внутрішню структуру, напрями діяльності. Згідно з Нормальним статутом, для відкриття кооперативу не потрібно було чекати дозволу Міністерства внутрішніх справ, достатньо було надати всі необхідні документи на розгляд адміністрації губернії. Це значно спростило процес відкриття товариств. Така форма у вигляді статутів проіснувала до жовтня 1917 р.

Питання про необхідність кооперативного закону розглядалося також на Всеросійському кооперативному з'їзді в Москві, що відбувся 16–21 квітня 1908 р. Тут були присутні 824 делегати, з них 326 – від споживчих товариств. З'їзд обговорив проблему відносин між різними видами кооперативів, затвердивши обов'язкове дотримання роchedельських принципів кооперативного будівництва [5, с. 102].

Більшість дослідників справедливо вказують, що революційні події 1905–1906 рр. послужили каталізатором поширення кооперативних ідей. Це, безперечно, так. Проте не слід вважати, що вони уже своєю появою призвели до прискорення в організації нових кооперативних форм. До кооперації звертаються опозиційні та революційні партії з метою використання її в боротьбі з царським урядом [3, с. 5].

Остаточний проект законоположення про кооперацію був прийнятий на Всеросійському з'їзді у м. Києві, який проходив з 1 по 7 серпня 1913 р. У роботі з'їзду брало участь 1400 делегатів від 900 кооперативних організацій. На з'їзді всебічно обговорювалися проблеми союзного будівництва, централізації і федералізації кооперативних об'єднань [5, с. 102–103].

З початком Першої світової війни кооперативний рух піднявся на новий ступінь: товариства взяли на себе заготівлю хліба, борошна, інших сільськогосподарських продуктів, представники кооперації працювали в державних хлібних бюро, постачали сільськогосподарські машини, знаряддя, розподіляли металовироби та речі домашнього вжитку [10, с. 28].

Проте діяльність кооперації в господарстві гальмувалася законоположеннями та правовими засадами держави. Цей тягар посилювався ще й тим, що загальних норм закону було недостатньо для нормування взаємозв'язків і діяльності кооперативів. У відповідності з особливостями економічного розвитку кооперативи потребували свого юридичного законодавства [5, с. 103].

Останній етап у розвитку відносин державної влади з кооперацією пов'язаний з підготовкою і впровадженням «Положення про кооперативні товариства та їх спілки» від 20 березня 1917 р. У серпні 1915 р. за підписом 75 депутатів проект загального кооперативного законодавства був унесений у Державну думу. Його

основні положення фактично дублювали вимоги кооперативних з'їздів. У зв'язку з тим, що в законодавстві ще не було визначено поняття «кооператив» і що це питання перебувало у стадії вирішення, проектувати заходи відносно нових організаційних кооперативних структур Державна дума визнала завчасним. Передбачалося засновувати не тимчасові, а постійнодіючі з'їзди. Аналізуючи окремі статті законопроекту, бачимо, що його автори намагалися якомога більше розширити вплив з'їздів, хотіли поставити їх у незалежне від уряду становище. Планувалося вилучити з відання органів державної влади відкриття навчальних закладів, курсів, місцевих відділів кооперативних установ, страхових та інших операцій [5, с. 104].

Отже, в законопроекті про з'їзди кооперативних установ з їх широкими повноваженнями і компетенціями було закладено бажання скасувати контроль з боку урядової влади. Кооперація отримала закон, за який боролася протягом дев'яти років лише після лютневої революції 1917 р. Менше ніж через місяць після повалення самодержавства Тимчасовий уряд 20 березня затвердив, а 31 березня опублікував «Положення про кооперативні товариства та їх союзи» з незначними змінами в тій редакції, в якій воно було підготовлене кооператорами і розглядалося в Державній думі. У законі давалося визначення кооперативного товариства, де пояснювалося, що, по-перше, воно має змінний склад членів, допускає вільний вступ і вихід, володіє змінним капіталом, якщо наявні пайові внески. По-друге, метою діяльності товариства було досягнення матеріального і духовного добробуту членів у виробництві та споживанні товарів шляхом спільної добровільної організації господарств [5, с. 104].

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що процес взаємодії державної влади і кооперації з 1861 по 1917 рр. пройшов чотири складні і суперечливі етапи. Спостерігалися спади і підйоми, визначені суспільно-історичними умовами, внутрішньою логікою самого кооперативного руху, гострою боротьбою угруповань, що змагалися в урядовій бюрократії, яка наклала свій відбиток як на форму, так і на зміст кооперативних законів і статутів. Етапи вироблення кооперативного законодавства не завжди відповідали основним етапам розвитку вітчизняної кооперації.

Отже, державна політика щодо кооперації часто була непослідовна і невиважена. Уряд спочатку надавав грошову підтримку кредитним товариствам, відкривав сільськогосподарські та споживчі товариства і тим самим сприяв соціально-економічному розвитку села, а згодом неухильно і послідовно відстоював систему адміністративного та поліцейського нагляду і контролю, обмежував заставні та посередницькі операції кооперативів, консервував феодальні пережитки. Третій етап став переломним для українських кооператорів. У цей час яскраво відчувалися опозиційні настрої правлячих кіл – прихована неприязнь і навіть пряма ворожість значної частини делегатів з'їздів. Уся державна політика у сфері кооперації до лютневої революції 1917 р. полягала в тому, щоб утримати кооперацію під своїм контролем.

1. Аліман М.В. Реформи у споживчій кооперації України та їх наслідки / М.В. Аліман // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Споживча кооперація XXI століття: уроки трансформаційних реформ і перспективи розвитку» 20-21 листопада 2008 р. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 17–20.

2. Бондаренко В.М. Зародження і розвиток кооперативного руху в Україні / В.М. Бондаренко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Споживча кооперація XXI століття: уроки трансформаційних реформ і перспективи розвитку» 20–21 листопада 2008 р. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 36–39.

3. Кузіна Б.С. Історія споживчої кооперації Поділля 1861-1914 рр. / Б. С. Кузіна. – Хмельницький : Цюпак А. А., 2010. – 192 с.

4. Половець В.М. Державна влада і кооперативні установи / В. М. Половець // Сівер. літопис. – 2004. – № 4. – С. 22–30.

5. Половець В.М. Державна політика в галузі кооперативного законодавства (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. М. Половець // Сівер. літопис. – 2003. – № 4. – С. 101–107.

6. Половець В.М. З історії державної політики в галузі кооперативного законодавства / В.М. Половець // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність: матеріали ювіл. конф., присвяч. 80-річчю ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка / відп. ред. О.Б. Коваленко, В.О. Дятлов [та ін.]; Черніг. держ. пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1996. – С. 61–63.

7. Половець В.М. З історії державної політики кооперативного будівництва / В. М. Половець // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1993. – Вип. 2. – С. 50–60.

8. Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України / В. М. Половець – Чернігів: Просвіта, 2002 р. – 266 с.

9. Половець В.М. Історична концепція розвитку кооперативного руху Лівобережної України / В. М. Половець // Сівер. літопис. – 2002. – № 4. – С. 60–67.

10. Половець В.М. Кооперація і державна влада / В. М. Половець // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – Вип. 4. – С. 25–35

11. Супрун Н.А. Формування засад корпоратизму у практиці становлення вітчизняної кооперації (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Н. А. Супрун // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Споживча кооперація ХХІ століття: уроки трансформаційних реформ і перспективи розвитку» 20–21 листопада 2008 р. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 25–27.

12. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / І. А. Фареній; наук. ред. член-кор. НАН України О.П. Реєнт; Ін-т історії України НАН України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

13. Фареній І.А. Поширення ідей кооперації у Наддніпрянській Україні в пореформений період (1860-ті – початок 1890-х років) / І.А.Фареній // Наукові записки. Серія: історичні науки / Кіровоградський держ. пед. ун-т. – Кіровоград, 2007. – Вип. 10. – С. 215–221.

В статье рассматриваются основные этапы отношения государства к кооперации в течение 1861–1917 гг. В предисловии подчеркивается актуальность и историческое значение кооперативного движения для украинского народа.

Ключевые слова: кооперация, кооперативное движение, государственная власть.

The article outlines the main stages attitude of the state towards cooperation during 1861–1917. In the preface emphasizes the relevance and historical importance of the cooperative movement for Ukrainian people.

Keywords: cooperation, cooperative movement, state power.